

ANADOLU'DA YAZILMIŞ İLK DÖNEM TIP YAZMALARINDA RENK ADLARI VE KULLANIM ALANLARI*

COLOR NAMES AND THEIR USAGE AREAS IN THE FIRST PERIOD MEDICAL MANUSCRIPTS IN ANATOLIA

Özlem AKBULAK**

ÖZ: Doğanın ve yaşamın bir parçası olan renkler, kültürel açıdan da toplumların yaşamında önemli bir yere sahiptirler. Soyut ve somut anlamda çeşitli kullanım alanına sahip olan renklerin tarih boyunca insanların duygu, düşünce ve ihtiyaçlarının ifadesinde aktif bir rol oynamışlardır. Bu çalışmada da renkler, etkin bir şekilde yer aldıkları alanlardan biri olan tıp/sağlık sahasındaki kullanımları açısından ele alınmıştır. Bu bağlamda Anadolu sahası ilk dönem tıp yazmalarından olan Ahmedî'nin *Tervihü'l-Ervâh*, Hekim Bereket'in *Tuhfe-i Mübârizi* ve İshâk Bin Murâd'ın *Edviye-i Müfrefe* adlı eserleri taranarak bu eserlerde yer alan renk adları incelenmiştir. Modern bilim ve teknolojinin olanaklarıyla her geçen gün daha ileri bir seviyeye ulaşan günümüz tıbbıyla karşılaştırıldığında 13-14. yy. tıbbında, kişilerin vücudunda meydana gelen çeşitli değişikliklerin gözlemlenip yorumlanması kuşkusuz çeşitli sağlık sorunlarının teşhis ve tedavisinde çok önemli ipuçları vermektedir. Gözlemlenen bu olguların niteliklerini ortaya çıkarma konusunda başta gelen unsurlardan olan renklerden, eski dönem tıbbında somut bir şekilde yararlanıldığı görülmüştür. İncelenen eserlerde renk adlarının, sadece sağlık sorununun teşhisinde değil önerilen ilaç ve karışımlarda çeşitli bitki, yiyecek, içecek vb. adlarda da kullanıldığı görülmüştür. Çalışma kapsamında ilgili eserlerdeki renk adları, kullanım alanlarına göre farklı başlıklar altında değerlendirilmiş ve renk adlarının Anadolu sahası ilk dönem tıp yazmalarındaki kullanımı incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk Dili, Eski Anadolu Türkçesi, tıp yazmaları, renk adları, söz varlığı.

ABSTRACT: Colors, which are a part of nature and life, have an important place in the life of societies in terms of culture. Colors that have various uses in abstract and concrete terms have displayed a leading role in the expression of people's feelings, thoughts and needs throughout history. In this study, the colors are discussed with regard to their use in the field of medicine / health, one of the areas in which they actively take part. In this context, Ahmedî's *Tervihü'l-Ervâh*, Hekim Bereket's *Tuhfe-i Mübârizi* and İshâk Bin Murâd's *Edviye-i Müfrefe*, three of the first medical manuscripts in the Anatolian field, were examined and the color names were reviewed. Compared with contemporary medicine, which has become more advanced with the possibilities of modern science and technology, the observation and interpretation of different changes in the body of people undoubtedly provided fundamental clues in the diagnosis and treatment of various health problems in the 13th-14th century medicine. It was observed that the

* Bu makale 24-26 Ocak 2020 tarihinde Şanlıurfa'da gerçekleşmiş olan 7. Uluslararası Kültür ve Medeniyet Kongresi'nde sunulan "Anadolu Sahası İlk Dönem Tıp Yazmalarında Hastalıkların Belirti ve Teşhisinin İfadesinde Renk Adlarının Kullanımı" başlıklı bildirinin genişletilmiş hâlidir.

** Dr. Öğretim Üyesi – Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü/Çanakkale – ozakbulak@comu.edu.tr (ORCID ID: 0000-0002-9640-4207)

colors, primary element to reveal the features of these observed cases, were used in ancient medicine conclusively. In the aforementioned works, it has been noticed that the names of colors could be used not only in the diagnosis of the health problems, but also in the names of various medicines, mixtures, various plants, foods, beverages, and etc. recommended by physicians. Within the scope of the study, the color names in the related works were evaluated under different titles according to their usage areas and the use of color names in the Anatolian field medical manuscripts was analysed.

Keywords: Turkish Language, Old Anatolian Turkish, medical manuscripts, color names, vocabulary.

Giriş

Sanattan mimariye, giyim kuşamdan bilim ve teknolojiye kadar her konuda renklerin rolü büyüktür. Renkler gerek estetik açıdan gerekse işlevsel açıdan hayatın her alanında yer almaktadır. “Cisimler tarafından yansılanan ışığın gözde oluşturduğu duyum” (URL-1) olarak tanımlanan renk kavramına zamanla doğal varlığının yanı sıra kültürel, simgesel, millî, dinî, bilimsel vb. birçok anlam ve işlev de yüklenmiştir. Renk, eşyayı algılamanın doğruluğu ve görsel tecrübenin niteliği açısından felsefî bir problem olmanın ötesinde soyut düşüncelerin sembolü ve işaretleri olarak sosyal, kültürel ve dinî anlamları olan, görsel sanatın her türünde kullanılan, insanın fiziksel, duygusal ve ruhsal yönlerine hitap ederek onda güzellik fikirleri doğuran, nesnelere estetik algısına imkân tanıyan, tıpta tedavi amaçlı kullanılabilen, değişik kültürlerde büyü ve sihir için vazgeçilmez bir öğedir (Topaloğlu, 2007: 572). Renkler, bugüne kadar sözü edilen çeşitli işlev ve özellikleri açısından dil alanında da birçok çalışmaya konu olmuşlardır.¹ Bu çalışmada da renkler, estetik boyutunun ötesinde tıp alanındaki işlevsel kullanımları açısından ele alınmışlardır. Çalışma kapsamında Anadolu sahası ilk dönem tıp yazmalarından üçü “Ahmedî’nin *Tervîhü’l-Ervâh*, Hekim Bereket’in *Tuhfe-i Mübârizî* ve İshâk Bin Murâd’ın *Edviye-i Müfredre*” esas alınmıştır. Eski anlayışa hâkim olan “anâsır-ı erbaa” yani evrenin dört öğeden “*hava, toprak, su, ateş*” meydana geldiği düşüncesinin tıp alanında da karşılığı vardı. Evrendeki *hava, toprak, su, ateş* öğelerinin insan bünyesindeki karşılığı sırayla *kan, sevda (kara safra), balgam ve safra*’dır. Bünyeyi oluşturan bu dört maddenin her birine *hîlt*, bunların karışımı olan bünyeye ise *mizâç* denir. Her kişide bu sıvılar farklı oranlarda bulunduğu için öğelerden hangisi baskınsa *bünye (mizâc)* de o isimle adlandırılmıştır: kanlı (*demevî*), safralı (*safravî*), plegmatik (*balgamî*), sinirli (*sevdâvî*) gibi (Önler, 1998: 160-161). Hasta veya sağlıklı olma durumu da bu mizaç özellikleri gözetilerek değerlendirilirdi. Bu değerlendirmede renklerin rolü büyüktür. Çünkü sağlık sorunuyla ilgili yapılan gözlemlerde

¹ Renkler konusunda Annamari von Gabain’in, renklerin sembolik anlamlarının ele alındığı bir çalışması; Zeki Kaymaz’ın Eski Anadolu Türkçesi’ndeki ve Türkiye Türkçesi ağzlarındaki renk bildiren kelimelerin ele alındığı çalışmaları; Nesrin Bayraktar’ın çeşitli renk adlarının kavram ve anlam boyutu açısından incelendiği çalışmaları; Salim Küçük’ün Türkiye Türkçesindeki renk adlarıyla Tarihi Türk lehçelerindeki renk adlarının incelendiği çalışmaları dil alanında yapılan çalışmalardandır. Bu çalışmaların yanı sıra Emine Gürsoy Naskali editörlüğünde hazırlanan ve renklerle ilgili birçok çalışmanın yer aldığı “Renk Kitabı” da bu konudaki önemli çalışmalardandır (Gabain, 1968; Kaymaz, 1997a, 1997b; Bayraktar, 2014, 2017; Küçük, 2010a, 2010b; Naskali, 2017).

kişinin vücudunda, organlarında, vücut salgılarında vb. meydana gelen çeşitli renk değişimleri sağlığıyla ilgili önemli ipuçları vermektedir. Dönemin bu mizaca dayalı tıp anlayışı, incelenen eserlerde de net bir şekilde görülmektedir. Bu anlayışa göre safranın baskın olduğu bünyelerde vücut rengi sarıya yakın; kanın baskın olması durumunda kırmızıya yakın; balgamın baskın olduğu durumlarda beyaza yakın; sevdanın baskın olduğu durumlarda ise donuk özellikler göstermektedir. Mizaç unsurlardan birinin baskınlığından kaynaklanan bu sıkıntılar kişilerin yüz, göz, cilt, idrar vb. unsurlarına yansımakta hekimler de ona göre sorunu saptayıp çözüm bulmaya çalışmaktadırlar. Bütün bunların dışında tıp metinlerinde hastalık adlarında, önerilen tedavilerdeki bitki ve karışımlarda, adı geçen çeşitli eşya, nesne, madde vb. öğelerde renk adlarından sıkça yararlanıldığı görülmüştür.

Çalışma Kapsamında Ele Alınan Eserler

Edviye-i Müfrede:

İshak bin Murad tarafından 1390 yılında Gerede yöresinde yazılmıştır. Anadolu'da Türkçe olarak kaleme alınan ve tarihi bilinen ilk telif tıp eseridir (Önler, 2004: 276). Eserde birtakım ilâçların özelliklerinden kısaca söz edilmektedir (Adıvar, 1943: 7).

Dört bölümden oluşan eserin ilk bölümünde alfabetik olarak tek başına ilaç olarak kullanılabilecek bitki, yiyecek, içecek ve diğer maddeler sözlük düzenine uygun bir biçimde verilmekte ve özellikleri ile yarar ve zararlarından bahsedilmektedir. Bu bölümün sonunda sırası ile hastalıklar ve tedavilerine yer verilmektedir. İkinci bölümde hastalıkların teşhis ve tedavilerinden bahsedilmektedir. Üçüncü bölümde Cürcânî'nin Zahire-i Harzemsâhî'sinden ve İbni Sinâ'dan alınma makaleler yer almakta, yaşlılık, sağlıklı yaşamak için dikkat edilmesi gerekenler, ahlât-ı erbaa, cinsel münasebet gibi konular işlenmektedir. Dördüncü ve son bölümde ise Arapça-Farsça-Türkçe terimler sözlüğü verilmektedir (Canpolat, 1973: 26-29).

Mustafa Canpolat'ın eseri çeşitli yönleriyle ele alan ve bazı bölümlerini de içeren bir yazısı bulunmaktadır. Eser Mustafa Canpolat ve Zafer Önler tarafından yayımlanmıştır². Çalışmada adı geçen eser esas alınmıştır.

Tervihü'l-Ervâh:

Ahmedî (1334? - 1413) tarafından manzum olarak yazılmış bir tıp eseridir. 10084 beyitlik bir mesnevidir. İlk kısmında anatomiye dair kısa fakat düzenli bilgiler verildikten sonra ikinci bölümde hastalıklar ve tedavilerinden teker teker bahsedilmiştir (Adıvar, 1943: 12). Eser üzerinde Osman Özer bir doktora çalışması yapmıştır.³ Çalışmada bu metin esas alınmıştır.

Tuhfe-i Mübârizi:

Hekim Bereket'in, (13. yy başları- 14. yy?) İbni Sinâ'nın Kanun adlı eserinden seçtiği bölümleri düzenleyip bitkiler, tedavi ve ilaç hazırlama konularında kendi tecrübelerini de ekleyip yazmış olduğu eserdir. İlk olarak

² Bk. (Canpolat ve Önler, 2007).

³ Bk. (Özer, 1995: 11).

Lübâbü'n-Nühab adıyla Arapça olarak kaleme alınmış, ardından kendisi tarafından Farsçaya ve Türkçeye çevrilmiştir (Doğuer, 2013: 15). Eser dört asıldan oluşmakta, her asılda birkaç fasıl ve birkaç talim bulunmaktadır (Doğuer, 2013: 16).

Konya ve Paris olmak üzere iki nüshası bulunan eserin Konya nüshası üzerinde Adnan Derin ve Zehra Uslucan Tekdemir yüksek lisans çalışması yapmışlardır.⁴ Binnur Erdağı tarafından iki nüshanın da ele alındığı bir doktora tezi hazırlanmıştır.⁵ Çalışmada Binnur Erdağı tarafından yayınlanan metin esas alınmıştır (Doğuer, 2013).

İnceleme

Çalışma kapsamında incelenen eserlerde geçen renklerle ilgili sözcükler kullanım alanlarına göre çeşitli açılardan değerlendirilmiştir. Yapılan bu değerlendirmeler alt başlıklar hâlinde verilmiştir. Örneğin vücutla ilgili konularda geçen renk adları “Vücutla ilgili çeşitli organ, salgı, idrar, dışkı vb. alanlarda renk adlarının kullanımı” başlığı altında incelenmiştir. Bunların dışında kalan bitki adı, hastalık adı, çeşitli madde/nesne adı gibi renklerle ilgili sözcükler de yine ilgili alt başlıklarda değerlendirilmiştir. Bu incelemelerin sonunda ilgili eserlerde kullanılan renk adlarının listesi kökenleri de belirtilerek verilmiştir.⁶

A. Vücutla ilgili çeşitli organ, salgı, idrar, dışkı vb. alanlarda renk adlarının kullanımı:

İncelenen tıp metinlerinde yaygın bir kullanım alanına sahip olan renk adları bazen bir organ veya onun bir bölümü belirtilirken bazen de vücudun çeşitli yerlerinden bahsedilirken kullanılmışlardır. Örneğin “*kızıl üñük*” tanımlamasında bir organ adında “*gırtlak*”; “*gözün ağı, gözün beyâzı, gözün karası*” şeklindeki tanımlamalarda ise bir organın belli bir bölümünü belirtmek için kullanılmıştır.

“*kızıl üñük* ol ma‘ denüñ boynı-dur şol kapağ boynı gibi pes kaçan ta‘ am ve şarâb *kızıl üñükden* geçse...” (TM 15a/14-15)

“ma‘ denüñ aşağısında bir delük vardır *kızıl üñükden* tarrak ol delük kim bağarsuğun ağzıdır.” (TM 15b/3-4)

“kim otlar ağızdan giricek *kızıl üñüğe* varur ve üñükden ma‘ deye girür.” (TM 43a/13)

“gözde: *göz karasında* altı yoğaru kapağda üç *gözün karası*...” (TM 13a/D)

“*gözün ağına* ba‘ r-ı zabb nâfi‘

kefle hem nemeş levnine dâfi‘” (TE 82a/2149)

“gider ol zerķile *gözün beyâzı*

huşk aña ki ola ‘ ilm iktizâsı” (TE 92b/2457)

“zücâcuñ tab‘ ı oldı yâbis u hâr

“*gözün ağına* olur anuñla timâr” (TE 94a/2507)

“olur it dirsegine gözde nâfi‘

beyâzına gözün hem oldı dâfi‘ (TE 101a/2714)

“kabağın gözünün götüreler

⁴ Bk. (Derin, 1987; Tekdemir, 2000).

⁵ Bk. (Erdağı, 2000).

⁶ Çalışmada ele alınan metinlerden örnekler verilirken Tervihü'l-Ervâh: TE; Tuhfe-i Mübârizât: TM; Edviye-i Müfredde ise EM şeklinde kısaltılmıştır.

gözi karası var mıdır göreler” (TE 189b/5058)

İdrar:

Çalışma kapsamında incelenen eserlerden *Tervihü'l-Ervâh*'ta idrarla ilgili bölümde idrar, özelliklerine göre yedi bölümde incelenir. İdrarın bu yedi özelliğiyle sıhhat durumu belirlenir. Bu özelliklerin başında renkler gelir. Rengin önemi eserde “*yidinün evveli olmışdur elvân ki andan rüşen olur hâl-i ebdân*” (TE 42b/1053) sözleriyle belirtilmiştir. Renk dışında kıvam, koku, köpüklü olup olmaması ve tortu gibi etkenler belirleyici rol oynar. İdrarın rengi, sağlıkla ilgili birçok ipucu verir. İdrarın beyaz renkte olması çok yiyip içildiğini; sarı ve mavi renkte olması safranın azlığını; turuncu olması hıltlar arasında bir dengenin olduğunu; kırmızı renkte olması safranın çokluğunu; koyu al veya kırmızı olması kanın çokluğunu; soğukluktan kana kırmızılık gelmesi felç durumunu; yeşil renkte olması bağırsaktaki sancıyı ve kızıl hummayı; fıstıkî veya mavi olması soğukluğu; siyah ve sarı karışımı gibi ve kokulu olması yanmayı gösterir. Doğal olanı beyaz renkli ve dibe çökenidir; doğal olmayıp kötü olanı ise siyah, al renkli veya mor olanıdır. İdrarın kan renginde olması hıltların yolunda zorlayıcı yara veya irin olduğunu gösterir.

“yididür bevlün eczâsı tamâmet
delîl-i şîhhat oldur u selâmet” (TE 42b/1052)
“yidinün evveli olmışdur *elvân*
ki andan rüşen olur hâl-i ebdân” (TE 42b/1053)
“çü *rengi aḡ ola* anuḡ tamâmı
çoḡ içüp çoḡ yimekdendür ta‘âmı” (TE 42b/1054)
“ger *aşfar ola* vü nini yakın bil
ki şafrâ azdur ol resme devâ kıl” (TE 42b/1059)
“ger *ötrüci* ola ider delâlet
ki var aḡlât arasında ‘adâlet” (TE 42b/1060)
“ger ola *levnde* şol resme kim nâr
delâletdür ki var şafrâda iksâr” (TE 42b/1061)
“eger *eşkar* ola vü yaḡûz *aḡmer*
delâletdür ki olmışdur dem ekşer” (TE 42b/1062)
“burüdetden daḡı irer ḡana *humre*
çün ola fâlic ya sü’ u ḡınye” (TE 42b/1064)
“çü ḡandan pāk ayrılmaz ola bevl
olur *rengi* anuḡ *aḡmer* budur ḡavl” (TE 43a/1066)
“olur ḡulınc hem ḡummâyıla *aḡmer*
ve ger *rengi olursa* bevlün *aḡzar*” (TE 43a/1067)
“ger ola *nîli* vü ya *fustuḡi* ol
burüdetden ḡaber virür velî bol” (TE 43a/1068)
“ger *esved* ola vü anuḡlaşufret
ḡoḡar hem ihtirâḡa irer delâlet” (TE 43a/1071)
“ḡabi‘îsi ol ki *ola aḡ* u räsib
taḡallül olmaya eczâsında ḡâlib” (TE 44a/1097)
“redî ḡayr-i ḡabi‘î *esved eşkar*
ya ol ki *ola kümüdet* anda azher” (TE 44a/1099)
“ḡurâḡiden şafâyıḡ kim *ola aḡ*
meşâne incirâdından durur baḡ” (TE 44a/1103)
“ger ol *lahmi ola ya‘nî reng-i aḡmer*
olur anda incirâd-ı külye ekşer” (TE 44a/1105)

“çü lahmî ola vü kan rengine ol
temâzüc ger kebidde buldîsa yol” (TE 44b/1113)
“cerâhat vardurur mecrâda kâhir
ki oldı bevl *kanrenginezâhir*” (TE 44b/1115)

İdrar Köpüğü:

İdrarın yanı sıra idrar köpüğünün rengindeki değişiklikler de çeşitli sağlık sorunlarının tespitinde ipucu niteliğindedir. İdrar köpüğünün kara ve kızıl renklerde olması sarılık hastalığının belirtisidir. İdrarın dibine çöken tortunun ak renkte olması iyiye işarettir. Ama tortunun sarı renkte olması hararet belirtisidir ve kızıl renkteki tortu da kanın baskın olmasının göstergesidir. Siyah renk tortu ise bütün bunların hepsinden kötüdür. İdrar kötü ve siyah renkli olduğunda vücuttan çokça atılması iyi olur. Kadınların idrarı, erkeklerin idrarından daha yoğun ve beyaz renkli olur.

“Bevl köpüğü kim böyük ola şol hılı yapışıcı olmaqdandır, köpük kim *ğara ve kızıl ola* yerekan nişanıdır ammâ bevlüñ dibine çökene rüsüb dërler ol bir nesnedür kim bevlüñ sulıgından ayrılır rüsübüñ eyüsi oldur kim *ag ola*.” (TM 30a/13-15)

“...ammâ *rüsübüñ şaruluğı* harâretendür ve *kızıl rüsüb* kan ğâlib olmağındandır ve *ğara rüsüb*d ükelinden yavuzdur.” (TM 31a/1-2)

“...kaçan bevl yavuz olsa *ğara olsa* anuñ çok çıkmaklığı eyüdü.” (TM 31a/10)

“...avrat bevlî er bevlinden çoyudur ve *ağ olur*” (TM 31b/3-4)

Kişinin yaşına göre idrarın durumu da değişir: Çocukların idrarı saman rengi gibi ve beyazımsı olup yoğun kıvamlıdır. Gençlerin idrarı orta kıvamlı ve turuncu rengindedir. Orta yaşlıların idrarı beyazımsı ve sıvık olur zaman zaman da sarı renkte ve yoğun kıvamda olur. Yaşlıların idrarı ise idrarların en sıvı kıvamlı olanıdır ve rengi beyazdır.

“genç oğlan bevlî: *şaman rengi gibi olur açıl olur* ve oğlanlaruñ bevlî ğalız olur *şaman rengin* dutar.” (TM 31b-D)

“yiğitlik bevlî: koyuluğı mu‘tedil olur ve *rengi turuncı olur*.” (TM 31b-D)

“kırğıl bevlî: *açıl olur* ve sıvuk olur ve vağthâ *şaru olur* ve ğalız dağı olur.” (TM 31b-D)

“kocalar bevlî: kocalar bevlî sidüklerüñ sıvuğrağıdır *ağ olur*.” (TM 31b-D)

İncelenen eserlerden *Tuhfe-i Mübârizî*'de de hastalık ve sağlık sorunlarının tespiti için idrar *Tervihü'l-Ervâh takine benzer bir biçimde*, yedi farklı özelliği göz önünde bulundurularak sınıflandırılır. Eserin bu bölümüyle ilgili olarak eserin metin ve sözlüğünü de yayınlamış olan Binnur Erdağı Doğuer'in “Renklerin İdrar Tahlilinde Kullanımına Tarihî Bir Tıp Kitabından Örnekler” adlı bir çalışması da bulunmaktadır⁷. *Tuhfe-i Mübârizî*'de bu yedi özellik sayılırken renk en başta verilir. Ardından renkler; sarı, kızıl, ak, yeşil ve kara olmak üzere beş ana gruba ayrılır. Sayılan bu beş ana rengin birçok ara renginin de olduğu vurgulanır. Sarı renk grubu içinde “nebtî, turuncî, nârencî, aşkar, nârî, za‘ferân”; kızıl renk grubu içinde “aşpur, verdî, kan, katma; ağ renk grubu içinde “meşak, muhâti, vesmî, rehâyi, râyi, felâhi, lebenî, menevî, raşâs; yeşil renk grubu içinde “fuştuķî, âsmânî, zeytî, silķî, selģî, kürâşî; kara renk grubu içinde “ğarasâğı, ğarakızıl, ğarayaşıl” ara renkleri yer alır. Bu renkler, çeşitli somutlamalar yoluyla anlatılmaya çalışılır ve sağlık açısından neyi ifade ettiği

⁷ Bk. (Erdağı Doğuer, 2017).

üzerinde durulur. Örneğin idrarın kıızıllık grubunu oluşturan “aşpur, verdî, kan, katma” için sırasıyla “tunç gibi; gül gibi kıızıl; koyu kıızıl ile bulanık kıızıl” tanımlamaları yapılarak neyi işaret ettikleri belirtilir.

“bevlüñ yêdi nesneyile renc ne dürlüdür bilmege yarar evvel renginden ikinci koyuluğundan sıvıqlığından üçüncü duruluğundan bulanıklığından dördüncü yıyısından beşinci köpüğünden ...altıncı ol dibine çöken nesnelere... yêdinci bevlüñ azlığından çoklığından ammâ *bevlüñ rengi* bês dürlüdür *şarudur kıızıldur aqdur yaşıldur qaradur* bunun her birisinin dürlüleri yavlaqdur qamusın işbu dâyre içinde yâd kıldum...

şaruluk tabaçası:

1: *nebtî*: bu bevlşaman *rengine benzer* ıssilige delil-dür 2: *turuncî*: *turunç kabı rengi gibidür* eyüredür 3: *nârencî*: *nârenc gibidür* katı ıssilige delâlet eder 4: *aşkar*: bu *aşqardur* katı ıssilige ve şafrâya delâlet kıılır 5: *nârî*: *b ureng od gibi işılar* ıssilige delâlet kıılır 6: *za' ferân*: *za' ferâna benzer* ıssilik ve şafrâ nişanıdır

kızıllık tabaçası:

1: *aşpur*: bu *reng tuç gibidür* bögrek za' if-lığı nişanıdır 2: *verdî*: *gül gibi kıızıldur* kan gâlib-lığı nişanıdır 3: *kan*: bu bevl *koyu kıızıldur* kan gâlib-lığı nişanıdır 4: *katma*: bu *bulanık kıızıldur* bu dahı qanğâlib-lığı nişanıdır

aklık tabaçası tokuzdur:

1: meşaq: bu *sevdâ gibidür* sıvıqdur hamlık nişanıdır 2: muhâfî: bu sümük gibidür hâmlık çoklığı nişanıdır 3: vesmî: bu yağludur bögrek yağı eridüğine delil-dür 4: rehâyî: bu bevl yoğurt gibidür tîz renci yavuzdur 5. râyî: bu bevl yoğurt gibidür tîz renci yavuzdur 6: felâhî: bu bevl tîz renclerde yavuzdur gâyet 7: lebenî: bu bevl süd gibidür tîz renclerde depeleyicidir 8: menevî: bu meni suyu gibidür fâlic ve sekte getürür 9: raşâs: bu bevl *kalay* *rengine benzer* eger rüsübü yoğısa eyüdü

yaşılıktabaçası:

1: fuştukî: bu bevl *fuştukî* *rengine benzer şaruyıla yaşıl arasındadır* berde delâlet [kıılır/eder] 2: *âsmânî*: bu *reng ödi bigi olduğına nişân-dur* 3: *zeytî*: *zeytün yağın abeñzer* teni erimek nişanıdır 4: silki: bu bevl *pazu* *rengine beñzer* eger *zeytî* olurısa yavuzdur 5: selhî: *beyâz şahih* 6: *kürâşî*: bu bevl *gendene gibidür* oğlanlarda yavuzdur

karaliktabaçası:

1: *karasağı*: bu *karasağı* bevl göyinmegine ve yerekân[a] delâlet-dür 2: *qara kıızıl*: bu bevl *qara kıızıl* *sağıdur* kan göyinmeginden yavuzdur 3: *qara yaşıl*: bu *qara yaşıl* *sağıdur* *sevdâ artmaq nişanıdır* *gey degül*” (TM, 29a/12-29b)

Dışkı:

Doğal olanı ‘nârî’ yani kırmızı renkli olanıdır. Eğer ak renkte olursa bu durum balgamı veya peklük ve tutukluğu gösterir. Siyah olması ise vücutta yanma ve hararet olduğunu gösterir. Kırmızı renkten önce işareti alevlenme ve solukluktur. Pırasa rengi gibi ve pas rengi gibi olması donukluğun işaretidir.

“tabî‘ isinüñ olur *rengi nârî*

velî andan ahağcün ola carî” (TE 45b/1145)

“eger *ağ ola* balgam var ya südde

merâret yollarında vü ya güdde” (TE 45b/1147)

“eger *esved ola* ider delâlet

ki vardur ihtirâk u çok harâret” (TE 45b/1153)

“nişânı işti‘âl u dahı *şulfret*

taqaddümden dahı hem *levn-i humret*” (TE 45b/1154)

“dahı *kürâşî zencârî* olur dâll

cümûda ki ola ifrâtila bî-kâl” (TE 46a/1155)

Ter:

Terde beyaz rengin az olmaması durumunda balgam baskındır. Safranın baskın olması durumunda sarı; sevdanın baskın olması durumunda siyah; kanın baskın olması durumunda ise kırmızı renk ön plandadır.

“arâda ger *beyâz olmazısa* kem
sebeb budur ki çokdur anda balgam
olur aşfâr çok olduğında şafra
olur esved çoğ olduğında sevdâ
olur ahmer niçe kim çoğ ola dem
delil olur bunuñ gibiye maṭ‘am” (TE 47a/1184-1186)

Saç Renklerinin Bahsi

İncelenen eserlerden *Tervihü'l-Ervâh'ta* “saç renklerinin bahsi” adlı bölümde kişinin siyah saçlı olması sıcak mizaç özelliği; ak saçlı olması ise tam tersine soğuk mizaç özelliği olarak gösterilir. Saçın kızıl renkli olması durumunda soğuk nitelik baskın olmazken, kırmızı olması durumunda ise hararet azalır. Kızılığa sarı rengin karışması durumu ise mizacın ılımlı bir özellik gösterdiğinin belirtisidir.

“mizâcı ıssı olur şe‘r olsa *esved*
gereğ olsa mizâcı olur ebred” (TE 7a/129)
“burüdet eksük olur olsa *eşkar*
harâret kem olur çün ola *ahmer*” (TE 7a/130)
“*kızilla* ger *karışmış ola şaru*
ola ol mu‘tedil bî-şek beher rû” (TE7a/131)

Göz Renklerinin Bahsi

Tervihü'l-Ervâh'ta “göz renklerinin bahsi” başlığı altında ise gözün tabakalarının çeşitli biçimsel özelliklerine göre renk adlandırmaları yapılmıştır. Örneğin gözde canlılığın, ışığın az olması hali eşhel yani ela gözlü olarak nitelendirilmiştir.

“celidiyye ki beyziyye ki gözden
kiçi ola nürü olur çok *reng-i rüşen*(TE 7b/132)
çü hord olmaya olur adı *kehlâ*
anuñ zıddı olursa adı *sevdâ*(TE 7b/133)
çü gözde rûh az ola adı *eşhel*
veger çok olurısa olur eş‘al(TE 7b/134)
şühütlele kühület ger *karışa*
anuñ *levni* azrak olmağa irişe” (TE 7b/135)

B. Bitkilerle ilgili çeşitli adlandırmalarda renk adlarının kullanımı:

Eski dönem tıp anlayışına göre bitkilerin de farklı mizaçları vardır. Beş farklı şekilde gözlemlenebilen bu mizaç unsurlarından biri de renklerdir. Otların mizacının renginden bilinebileceğine değinildikten sonra sıcaklık açısından kara renkli otun sarı ve ak olandan daha sıcak özellikte olduğu belirtilir. Bu durum kızıl şarabın(şurup) ak şaraptan daha sıcak özellik göstermesiyle karşılaştırılır ve soğukluk açısından da sarı ve ak rengin kızıl ve kara renkli otdan daha soğuk olduğu vurgulanır.

“...ammâ ol kim *otlaruñ mizâcı renginden bilinür* oldur kim ıssılık içinde *ğara renglü oşarudan ve ağıdan* ıssirekdür nite-kim *kızıl süci ağ süciden ıssirekdür* ve şovuklık

içinde *şaru ve ak rengi kızıl ve kara renglü otdan* şovuğrakdur anuñ içün-kim issilik yaş nesneleri *qara eyler* ve quru nesneleri *ağ eyler...*” (TM 51b/8-11)

İncelenen eserlerde çok farklı kullanım alanlarına sahip oldukları gözlemlenen renk adlarının bazı bitkilerin adlandırılmasında da kullanıldığı görülmüştür. Bu adlandırma genellikle aynı bitkinin farklı türlerini ayırt etmek içindir. Örneğin “*harbak*” yani çöplene otunun iki ayrı türünü belirtmek için “*ağ harbak*” ve “*kara harbak*” adlandırmaları yapılmıştır. Bu gibi kullanımların yanı sıra bazı bitkiler içinin, dışının, kabuğunun veya çekirdeğinin rengi vurgulanmak suretiyle metinlerde yer alabilmektedirler. Eski dönem tıbbında hastalıkların tedavi edilmesinde ilaç olarak bitki ve bitki karışımlarından sıkça faydalanılmaktaydı. Metinlerde de hastalıkların belirti ve teşhisinden bahsedildikten sonra ilaç olarak genellikle bitkilerden oluşan bu karışımlara yer verilmektedir. Metinlerde saptanan bu tür kullanım örnekleri aşağıda verilmiştir.

baldırıkara: Baldırıkara, (*Aspelinumadianthum-nigrum*) “*baldırı qara ki farsice persiyävşan dèrler bir otdur, şular çevleğinde biter, yaprağı kerefes yaprağına benzer.*” (EM 11a/6)

behem: (Far.) Turpa benzeyen ve “*kavza kökü*” denilen bir ot.

“*kebâbe kırfâ vü hâbb-ı şavver*

iki behem ki ebyâzdur u aḥmer” (TE 301b/8063)

birinc: (Far.) (*kızıl birinc*) Pirinç. “*kızıl birinci yumadın bişürseler qabz eder*” (EM 10a/2)

degek: (*ağ degek*) Tevek, üzüm teveği.

“*ya aḥ degek köki turmusla harbak*

aḥ u qara beraber hem mudaqqak” (TE 352b/9446)

“*hezâr-efşân adıyla fâşerâdur*

bir aḥ degekdür ol köki devâdur” (TE 108a/2910)

encir: (Far.) (*ağ encir*, *kara encir*) İncir.

“*aḥ encirüñ onı ki olmaya noqşân*

İki yigirmi ‘unnâb u sibistân” (TE 143a/3887)

“*Tüt yaprağın ve qara enciry aprağın ve üzüm yaprağın yağmur şuyıla kaynatsalar, saç sakal boyar ve qarardur.*” (EM 13a/6-7)

fulful: (Ar.) (*kara fulful*) Biber.

“*qara fulfulla aḥından daḥı hem*

yigirmi her birinden vezn-i dirhem” (TE 154b/4164)

“*olur aḥ fulfulula bezr-i benc hem*

em yigirmi her birinden vezn-i dirhem” (TE 159b/4283)

gül: (Far.) Gül.

“*yigirmi dâne hem ‘unnâb bi-kâst*

kızıl gül yaprağından biş direm râst” (TE 142b/3880)

“*kızıl gül hem ide rḥafkânı sâkin*

olur ḥâşiyete ‘ıtrî mu‘âvin” (TE 243a/6489)

“*daḥı aḥ türbüd ehlilecden aşfar*

olaruñıla gülden ki ola aḥmer” (TE 147b/3994)

harbak: (Ar.) Çöplene otu; ak çöplene (*Helleborusalbum*) ve kara çöplene (*Helleborusorientalis*) olmak üzere başlıca iki türü vardır.

“*eyrek otlar kim dèrilmiş ola iki yıldan soñra za‘îf olur üç yıla degin ola aḥ ve qara harbak-durur.*” (TM 56a-D)

“*ya aḥ degek köki turmusla harbak*

aḥ u qara beraber hem mudaqqak” (TE 352b/9446)

haşhâş: (Ar.) (*haşhâş-ı ebyaz*) Haşhaş (Papaversomniferum).

“nişâ haşhâş-ı ebyazla keşirâ

‘arab şamğı yarım yarım iydânâ” (TE 150a/4054)

“dağı haşhâş-ı ebyaz şöyleki

esved diremle her birinden üçdürur had” (TE 151a/4076)

helile: (Ar.) (bkz. *helilec*, *ehlilec*) Helile otu. Sarı helile, kara helile gibi türleri bulunur (Terminalia).

“...ve kara ekşi erük yigirmişer dâne temir hindi on direm kızıl gül yaprağı *saruhelile* ve kâbili helile ve *kara helile* dörder direm...” (EM 44b/8-9)

“*saru ehlilecki* yâbisdür u bârid

anuñ şurbı olur hafkâna târid” (TE 80a/2088)

“*kara ehlilecki* yâbisdür u bârid

cüzâm u dağı vesvese oldu târid” (TE 80a/2090)

“dağı bir ukiye *saru helilec*

anuñ kadince dağı hem benefsec” (TE 131a/3591)

“*kara ehlile* kabı şâhterec hem

olur sevdâyı ishâl itmege em” (TE 131b/3601)

“diremle bir *helile ki ola esved*

gerekdürur velî hâş u mücevved” (TE 199a/5306)

“idesin dohn-ı levz ile anı ter

dağı hem bir direm *ehlilec-i aşfâr*” (TE 202b/5404)

“*helilec esved u aşfâr* yidişer

gerek dirhemle ne biş ne kemter” (TE 326b/8730)

“ki ola her birinden biş be-dirhem

dağı *ehlilecden aşfâr evsedî* hem” (TE 210b/5627)

kara arduc: Kara ardıç. “...‘ar‘ ar serv ağacından bir nev‘ dür ki *kara arduc* yemiş gibi yemiş olur, ammâ bu *kızılca olur*, habbü’l-‘ar‘ ar *karaca karaca olur*.” (EM 30b/1-2)

kara erük: Kara erik.

“kuru üzüm *tohumusuz kara erük* hem

yigirmi her birinden ki olmaya kem” (TE 142b/3879)

“otuz kühî erük yigirmi ‘unnâb

yigirmi *kara erük* iy fahr-ı ensâb”(TE 280a/7471)

kara hummaş: Bir tür yaban üzümü.

“diyeyüm kim nedür meyvizec añla

kara hummaş bigidür sözi diñle” (TE 126a/3448)

kızıl iğde: Kızıl iğde. “... *kızıl iğde*, mu‘ tedildür, yaşdur, kanuñ tizliğin giderür ve şâfi eyler ve göğüsü yumşadır.” (EM 29a/14)

kızıl mercimek: Kırmızı mercimek.

“*kızıl mercimegün suyuyla* ‘unnâb

şuyı vü hem sekengürün beher bâb” (TE 223a/5952)

kızıl üzüm: Kırmızı üzüm.

“Ve bādām ve encir ve *kuru kızıl üzüm* ve bişmiş şalgam ve keş yemek hem müfiddür.” (EM 46a/14-15)

kişniz: (Far.) (*saru kişniz*) Kişniş otu, (Coriandrum sativum).

“*saru kişniz* maqlû vü *karaz* hem

gerekdür her birinden biş be-dirhem” (TE 151b/4094)

sandal: (Ar.) Sandal ağacı, çeşitli türleri olan bir ağaç: a) ak sandal (Santalum album); b) kızıl sandal (Pterocarpus santalinus); c) sarı sandal (Fringilla spinus) olmak üzere üç türü ünlüdür.

“*kızıl sandalla aq sandal* dağı hem

otuz otuz gerekdür vezn-i dirhem”(TE 163a/4354)

“Ve *kızıl şandaluñ* şovuğı bundan eksügirekdür, issi şişlere yaqu édicek taħlil éder ve baş ağrısın giderür.” (EM26a/6-7)

“*aķ şandal* yürek ditremesine ve issi ısıtmalara müfiddür.” (EM26a/4).

“...ve arқadın yana kuşak yérine ki bögrek andadur gülbıla *kızıl şandal* dürteler.” (EM53a/6)

“kuşur-ı ötrüc u rāmek kākula hem

dağı su‘ dıla *aķ şandal* ki ola em” (TE 222a/5925)

“iki *şandal* gerekdür *ebyaz aħmer*

dağı haţmi vü kāsni iy birāzer” (TE 293a/7828)

şaruboya: Sarıboya otu, (Serratulatinctoria). “*şaruboya* issidür, қurudur, diş ağrısına ki şovuқdan ola anı ceynemek hoşdur.” (EM 25b/11)

sūsen: (Far.) (*āsmānīsūsenköki*) susam bitkisi, süsen.

“...nite-kim günlük uşağı ve *āsmānī sūsen köki* ve burçaқ otı başlar etin bitürmege maħşūşdur” (TM 58b/11-12)

tarāşīs: (Ar.) (*ebyaz, aħmer*) Bir bitki türü. Metinde ağaç parçaları gibi anılandırılmıştır. Beyaz (*ebyaz*) ve kırmızı (*aħmer*) olmak üzere iki şekilde bulunduğı belirtilir.

“*tarāşīs* ol ağac pāreleridür

ki ĥadd-i bādiyān bunda gelür” (TE 103a/2765)

“iki olur biri *ebyaz* biri *aħmer*

olur bu taţlu ol acı iy birāzer” (TE 103a/2766)

ţomalān: Tomalan, arap mantarı, keme, (terfesia).

“Ve ol dağı ki içi *şarudur* ya *yeşildür* yaramaz ağuludur yémeyeler.” (EM 26b/12-

13)

tūderi: (krş. *tūzeri*) (Far.) Tuderіç otu. Metinde bu bitkinin *aħmer /kızıl* ve *aķ/ebyaz* şeklinde iki türü geçmektedir.

“dağı bir uқıyye bezr-i farfağ

anuñla *tūzeriden kızıl u aķ*

ikisinden yigirmi қadr-i dirhem

beraber her birinden kim ola em” (TE 240a/6396)

“aşāfirūñ lisānı *tūderi-yi aħmer*

dağı *ebyaz* herbirinden biş berāber” (TE 166b/4444)

tut: (Far.) (*қara tut*) Dut.

“ya şābiğ nesneyimiş ola bi-ĥadd

nitekim қara tut u ĥamr-ı esved” (TE 43a/1075)

türbūd: (Far.) (*aķ türbūd / türbūd-i ebyaz*) Türbit otu (Convolvulusturpethum).

“ayāric-i fayқarādan bir be-dirhem

dağı *türbūd ağından* ol қadar hem” (TE 146a/3960)

“benefşe қurısından iki dirhem

aķ olsa bir direm *türbūd* olur em”(TE 147a/3985)

“gerekdür şabrdan yigirmi dirhem

yigirmi *türbūd u ebyaz* dağı hem” (TE 148a/4010)

verd-i aħmer: (Ar.) Kırmızı gül.

“nicedür *verd-i aħmer* taḅ‘ı bārid

dağı yābis budur defterde vārid” (TE 128b/3533)

“diremle her birinden on berāber

biş aşlı süsen u hem *verd-i aħmer*” (TE 167a/4454)

zebīb-i aħmer: (Ar.) Kuru üzüm, kuru incir.

“otuz қara erük otuz sibistān

zebīb-i aħmer yigirmice noқşān” (TE 144a/3906)

“zebīb-i tāyifi kim ola aħmer

otuz dirhem gerekdür iy birâzer” (TE 154b/4159)
zerdâlu: (Far.) Zerdali (Armeniacavulgaris)
“*gerek zerd zerdâlu çiğidi yağı* hem
diremle on dağı kim olmaya kem” (TE 274a/7311)
zeytün: (Ar.) (*ķara zeytün*) Zeytin.
“*ķarası mit çekirdegile be-taħyir*
ki ola emrâzı riyele reb ve tedbir” (TE 95a/2529)
“*olur zeytün u aħ żar* huşk u hem ter
yağın ol ma^c deyi kuvvetlüider” (TE 95a/2530)
zurür: (Ar.) Tomurcuklar.
“*zurürün aķı* olur göz nürına nef^c
çün ola ĥiddet u derdi biraz def^c” (TE 169b/4514)
“*zurür-ı aşfari* ki olur biri ekber
birisi dağı olur anuñ aşğar” (TE 169b/4518)
“*zurür-ı ebyazı* altı derâhim
aña ĳatub gerek dögile nâ^c im” (TE 170a/4527)

Çeşitli bitkiler tanımlanırken renk adlarından yararlanılır:

“...^c ar^c ar serv ağacından bir nev^c dür ki ĳara arduc yemiş gibi yemiş olur, ammâ bu
ķızılca olur, ĳabbü'l-^c ar^c ar *ķaraca ķaraca olur*.” (EM 30b/1-2)

“nedür ĳaşâ bir otdur adı mâmün
çiçeği aķ veli mâyil begülgün” (TE 86b/2287)
“ĳasekdür bir dikenlü ot yağı bil
ki *olur rengi şaruĳa mâyil*” (TE 87b/2321)
“ĳamâma bir şecerdür ĳoķusı ĳüb
zeheb rengindedür evrâķ-ı merğüb” (TE 88a/2332)
“olur bir sınıf dağı anuñ aħżar
olur yâķüt bigi biri aħmer” (TE 88a/2333)
“*yigi şarusıdur* u ĳoķusı ĳüb
ki ola ermenden ol her yana meclüb (TE 88a/2334)
“nedür zanbaķ iki süsen ĳümâyün
birisi *ebyâz* u biri *âsumân gün*” (TE 94b/2524)
“şakâyık ki *oldı ol ĳumretle vârid*
ķanuñ ĳışrıyla olur şe^c re müsevvid” (TE 99b/2672)
“budaĳludur ulu *çiçeği aşfar*
vurur ol rengeki adı oldı aħmer” (TE 129b/3556)
“dağı ellişer ^c âded ^c unnâb u iccâş
ki *esved ola kühî ĳüb* u hem ĳaş” (TE 144a/3914)

Farklı Renk Tanımlamaları

Metinlerde yaygın olarak kullanılan renk adlarının yanı sıra kimi zaman da özellikle somutlama yoluyla farklı renk tanımlamalarının yapıldığı görülmüştür. Örneğin gözün tabakalarından bahsedilirken “evvel: zücâciyye: bu yaşlıķ şol *erimiş sırçaya beñzer reng* ve şâflık içinde bu yaşlıķ ol buz pâresi gibidür...” (TM 16b-D) Gözün cam gibi olan saydam tabakası anlatılırken “erimiş sırçaya benzer bir renkle” tanımlanmıştır.

• *benefşe rengü*: (Far.) Menekşe rengi. Kızamıktan bahsedilirken vücutta çıkan döküntülerin menekşe rengi alması kötü bir işaret olarak değerlendirilmiştir.

“eger ol tiz çıĳa ola aħmer
ķatı olmaya ĳumretde iy server” (TE 334a/8947)

“recâverdurur anda ki oldı eslem
benefşe rengü aḥzar olsa yoḥ em” (TE 334a/8948)

• *gül-rengi*: Akciğerin rengi gül rengine benzetilmiştir.

“daḥı *gül-reng* etden oldı nâbit
yürekdurur şerâyinine münbit” (akciğer) (TE 20b/484)

• *nâr renglü*: Nar rengine olan. İdrarın kırmızı renkte olma durumu narın kırmızı rengine benzetilmiş: “sekizinci kaçan şişede bevl *nâr renglü gözükse...*” (TM 46b/4)

• *rummân bigi reng*: Kalpten bahsedilirken rengi nar kırmızısı olarak tanımlanmıştır.

“başı ol cânibedür ki oldı eyser
anuñ rummân bigidür reng-i aḥmer” (TE 21a/493)

• *zeheb rengi*: “ḥamâma” adlı ağacın yaprakları “*zeheb rengindedür*” denerek altın rengine benzetilmiştir. Ardından bu ağacın farklı türleri renklerinin yardımıyla belirtilmiştir: Bir türü “aḥzar” yani yeşilken diğeri “yâkût bigi aḥmer” yakut gibi kırmızı olarak tanımlanmış ve son bölümde de “yigi şarusıdur” en iyisi sarı renkte olanıdır diye bir sınıflandırmaya gidilmiştir.

“ḥamâma bir şecerdür çoḫusu ḥüb
zeheb rengindedür evrâḫ-ı merġüb” (TE 88a/2332)

“olur bir şınıf daḥı anuñ aḥzar
olur *yâkût bigi biri aḥmer*”(TE 88a/2333)

“*yigi şarusıdur* u çoḫusu ḥüb
ki ola ermenden ol her yana meclüb (TE 88a/2334)

İncelenen eserlerden *Tuhfe-i Mübârizi*’de idrarın farklı renklerinin hangi sağlık sorununu işaret ettiğinin anlatıldığı bölümde çok zengin bir renk anlatımına gidildiği görülmüştür. Beş ana renk grubu içinde ele alınan idrar, kendi içinde çeşitli somutlaştırmalarla ara renk tabakalarına ayrılmıştır:

Sarı ana renk grubunun içinde “*nebtî*: bu bevlşaman rengine benzer”; *turuncî*: *turunç kabı rengi gibidür*; *nârencî*: *nârenc gibidür*; *nârî*: *bu reng od gibi ışılar*; *za’ferân*: *za’ferâna benzer*” şeklinde somutlandırmalara gidilerek sarı renginin tonları saman rengine; turunç kabuğuna; narenciyeye; ateşe ve safrana benzetilmiştir.

Kızıl ana renk grubunun içinde “*aşpur*: *bu reng tuç gibidür*”; *verdî*: *gül gibi kızıldur*; *kan*: *bu bevl çoıy kızıldur*; *katma*: *bu bulanıç kızıldur*” şeklindeki benzetmelerle kızıl renginin tonları tunca; kırmızı güle benzetilmiş ve ayrıca koyu kızıl ve bulanık kızıl şeklinde tanımlamalar da yapılmıştır.

Ak/beyaz ana renk grubunun içinde “*muḥâṭî*: *bu sümük gibidür*”; *rehâyî*: *bu bevl yoğurt gibidür*; *lebenî*: *bu bevl süd gibidür*; *menevî*: *bu meni suıy gibidür*; *raşâş*: *bu bevl kalay rengine benzer*” gibi benzetmelere gidilerek “sümük, yoğurt, süt, meni, ve kalay” renklerinden yola çıkılarak beyaz renginin alt tonları betimlenmeye çalışılmıştır.

Yeşil ana renk grubunun içinde “*fuştukî*: *bu bevl fuştukî rengine benzer şaruyıla yaşıl arasındadır*”; “*zeytî*: *zeytün yağına beñzer*”; “*şilkî*: *bu bevl pazu rengine beñzer*”; *kürâşî*: *bu bevl gendene gibidür*” şeklindeki somutlaştırmalarla yeşil renginin tonları “*fıstığa, zeytin yağına, pancara ve yabani pırasaya*” benzetilmiştir.

Kara ana renk grubu ise “*karasağı, karakıızıl, karayaşıl*” ara renklerinden oluşmaktadır.

C. Çeşitli yiyecek ve içeceklerin ilaç olarak kullanımında renk adlarının kullanımına örnekler:

Eski dönem tıbbında sağlık sorunlarını gidermek için bitkilerin yanı sıra çeşitli yiyecek ve içecekler de tedavi amaçlı olarak önerilmekteydi. Bu gıdaların gerek farklı türlerini belirtmek için gerekse bazen belli bir kısmı önerileceği zaman ayırt etmek için renklerden yararlanılmıştır. Genellikle karışım şeklinde olan bu ilaçlar için şifa olacağı düşünülen çeşitli bitki, yiyecek ve içeceklerden belli oranlarda karıştırılıp farklı uygulama şekilleriyle öneride bulunulmuştur. Bunun dışında dönemin tıbbını esas alan eserlerde yine sağlıkla ilgili çeşitli konulara değinirken renkler işlevsel bir şekilde kullanılmıştır.

- Bal:

“*kızıl balıla* anda ideler hâl
on on dirhem ki ola renc münhal” (TE 200a/5341)

- Hayvansal besin:

“keçi şahmı vü tavuğ ördek u kaz
kara şığır iligi iy nevāsaz” (TE 311b/8325)

• Sularla ilgili: Bir eserde suyun beyaz renkli ve berrak olanı önerilirken, başka bir eserde ise suların özelliklerine değinirken tuzlu suyun cildi zayıflatıp alaca bir renk verdiği belirtilir.

“budur olsa *şunuñ aḡ u rakıki*
daḡısına devā yoḡdur ḡakıki” (TE 213a/5689)

“şör şuyı: şol şu teni aruḡ eyler ve *ebri eyler* ve ḡanı azdurur.” (TM 37a/8)

• Şurup, şerbet; şarapla ilgili: İyi şarabın özellikleri sayılırken renginin de saf ve duru olması vurgulanmaktadır. Genç kişilere beyaz şarap yaşlılar için ise sarı şarap önerilmektedir. Gıda olsun diye içilecekse saf ve gül rengi olan içilmelidir. Şarap içen kişinin neşesi arttığında yüzünün rengi de aydınlanır. Şarap içilecek yer betimlenirken akarsu kenarında açık, manzaralı ve hoş renkleri olan bir yer önerilmektedir. Şarabın tene güzel ve aydınlık bir renk verdiği belirtilmektedir.

“Ol ki *aḡdur* ıssılığı azdur ve ḡıdāsı yeynirekdür... ve ol ki *kızıldur* bunun ḡilāfıncadır.” (süci) (EM 20b/1-2)

“yēgreḡi oldur ki ne yeñi ve ne eski ola, *şaru ve reyḡānī ola*, ḡoḡusı eyü ve şāfi ola...” (süci) (EM 20b/5-6)

“Ve yufḡacuk *aḡ süci* ḡocalara yaramaz...” (EM 58a/12-13)

“şarābuñ bigi olur ḡüb maḡ am
ḡıvāmı mu‘ tedil ḡoḡusı hoş dem” (TE 67a/1718)

“daḡı bī-ḡaḡ ola hem *rengi şāfi*
ferāḡ virmekde azı ola kāfi” (TE 67a/1719)

“yiḡitlere şarabuñ aḡıdur ḡüb
ḡocalara olur *şarusı mergüb*” (TE 67a/1724)

“semin ya iḡtizāyiçün içilse
anuñ *şāfisi vü gül rengi* olsa”(TE 67b/1729)

“niçe kim arta içenüñ sürürü
yüzünüñ rüşen olur reng u nür”(TE 67b/1736)

“ola meclis aḡarşunuñ kenāri
fesih u müşrif u *hoş-rengvari*”(TE 68a/1748)

“*tenüñ levnini ider ḡüb u rüşen*
ki ma‘ cünātıla eyle olmaz ten”(TE 68b/1759)

• Şeker:

“Ve *kızıl şeker* issidür, yèlleri sürer...” (EM 24a/13)

“Ve *kızıl şeker* şuşalık getirür, bişürüp kefin alıcağ şuşatmaz. Ve *ağ şeker* dükelinden yègrekdür” (EM 24b/1-2)

“kızıl gerek şeker şirec dağı hem

merile gerek on on kim ola em” (TE 237a/6334)

“şekerden kim ola aklıqda fâyıq

diremle un idüp mecmû‘ı râvîk” (TE 205b/5486)

“terencübün *ağ şeker* on on be-dirhem

ğizâ bâzâm içi vümâşdur hem” (TE 210b/5625)

“velî *şekker* gerek kim ola *ağmer*

bu cüllâb ğizâyı çün müzevver” (TE 336a/9000)

• Tuz:

“ider ol zihni hûb u *levni rûşen*

ki oldı kıamusı *elvândan ahsen*” (TE 125a/3427)

• Un:

“anı ağı nıla gey yoğuralar

yuğa yapıbanuñ gey bişürelər” (TE 167b/4462)

• Yumurta: Gözün ağ tabakası anlatılırken yumurta akına benzetilmiştir: ““ankebütiyye: bu şabağa şol örümcek ağı gibidür ol *yumurda ağı gibi* yaşlığuñ kararı bu şabağa üzerindedür.” (TM 16b-D)

Hafakandan kurtulmak için önerilen gıdalar arasında yumurtanın sarısı ve ekmeğin akı vardır. Yumurtanın sarısının ve akının yararları üzerinde durulmuştur.

“yumurda şarusıdır şufretü’l-beyz

olur evrâma andan nef ile feyz” (TE 101b/2730)

“olur ol bi’ıt-tabî‘a germile ter

beyâzından ğizâda olduqda bihter” (TE 101b/2731)

“*yumurda ağıyla* rûğan-ı verd

göz üstine koyalar kim gide derd” (TE 210a/5609)

D. Hastalık Adlarında Renk Adlarının Kullanımı:

bahağ: (Ar.) Abraşlık hastalığı, kara ve ak olmak üzere iki türü bilinir.

“*bahağ ki ağ ola* çoğ olsa nâçâr

baraşdan ağ olisardır bedidâr” (TE 57a/1456)

karabaraş: (T. Ar.) Abraşlık hastalığı, sam lekesi. “kişinüñ teninde demregü çok olmak: *karabaraş renci* nişânıdır tımâr kılmazlarısı oñulmayadur.” (TM 40a/D)

“tene çün demregü ola muğayyir

baraşdan karasına ola münzir” (TE 57a/1455)

kara yarağân: (< Ar. yarağân ‘sarılık’) Kara sarılık hastalığı, mikrobik sarılığın bir türü. “...ve eger sirkeyile şalağ şişine yaqsalar giderür. Ve yeyicek kara yarağâna fâyide eder.” (çigdem) (EM 14a/9)

“gider hâşiyetile *kara yarağân*

dağı yigrek aña yoğ hiç dermân” (TE 282a/7521)

kızılca: Kızarıklık. “...ve tende çıkan *kızılcaya* ve aña beñzer nesnelere yeyicek yarar.” (marül) (EM 35b/12)

kızılcuğ: Kızılçık hastalığı. “Ve *kızıl şandaluñ* şovuğı bundan eksügirekdür, issi şişlere yağı edicek taħlil eder ve baş ağrısın giderür. Ve *kızılcuğ* çıkararı kişiye içürseler harâretin taşra urur tüz kırtılır.” (EM26a/6-7)

şarullık(ğ): 1) Sarılık, sarı renk 2) Sarılık hastalığı. "...ve *yüzüñ şarullığın* giderür ve nişyāni giderür." (belādır) (EM 11a/1); "ve ol şar' a ki uçukr encidür ve *yaraķāna ki şarullıkdur*, müfiddür." (ğariķūn) (EM 27b/10-11).

"sidük ve ters çok aķ gelmek: yereķān rencin getirür ol *şarullıkdur* beñize göze iner." (TM 40a/D)

• Hastalıkların belirti, teşhis, tedavi ve tanımlanması vb. konularda renklerin kullanımı:

Eski dönem tıbbında hastalıkların teşhisinde de "anāsır-ı erbaa" olarak adlandırılan dört unsur "*kan, sevda (kara safra), balgam ve safra*" etkin rol oynamaktaydı. Sağlıklı olmak bu dört unsurun dengede olmasıyla mümkündü. Hastalık halinde vücuttaki bu denge bozulmakta ve hekimler de o dönem koşullarına göre çeşitli gözlemlerle, oluşan sağlık sorununu saptamaya çalışmaktalardı. Bu konuda renklerin rolü çok önemliydi. Çünkü kişinin teninde, gözünde, idrarında, salgılarında vb. gözlemlenen renk değişimleri, ilgili sağlık problemi konusunda hekimlere yol göstermekteydi. Hatta bazen kişinin rüyasında gördüğü nesnelere renklerine göre bile vücuttaki sıkıntının tespiti yönünde yorum yapılabilmekteydi.⁸

"...eger *yüzi rengi yaşıllıģa vurursa* ma' de za' if olduğındandır." (EM 52b/8)

"şol yereķān renci gibi kim *ten ve göz şaru olur* ve *ten ala olduğı* ve *haşbe tende* çıkduğı gibi pes bu nişānları görmekile ol tende renc varlığı bilinür" (TM 26b/8-10)

"...ve *sidük kara olmak* ve *ķarnı gicimek* bu *ķamusı tenden* ayrılır nesnedür bunuñıla bilürler kim ol tende renc vardır." (TM 27a/2-3)

"...*düşde kıızıl nesnelere* görmek bu *ķamusı kan ğālib* olduğunıñ nişāni-dur ammā balģam nişānları *beniz aķlıģı* ağızdan yar çok aķmak..." (TM 27a/6-7)

"*beniz şarullıģı* ve ağız acılıģı ve ağız damaķ kuruluģı ve susalıģ ve iştihā za' if-liģı ve *düşde od görmek* ve *şaru nesnelere* görmek bu *ķamusı şafrā ğālib* olduğunıñ nişāni-dur ammā *sevdā* nişānları *tenüñ taş yüzi ķuru olmak* ve *beniz bulanuķlıģı* ve *ķan ķaralıģı*..." (TM 27a/9-12)

"baş: aña sereķān dەرler ol *ķara olur*..." (TM 25a/D) (yara, çıban)

"şiş: aña ' arab dilince cemre dەرler ol *kızıl yēldür şarullıģı dağı olur*." (TM 25a/D)

"ve eger öd ol bağırdan şafrāyı az kendü içine çekmez ise kişiye *benzi şarullıģı belürür* aña yereķān dەرler." (TM 17b/14-15)

"iki depe şiryāni: assısı vardır nefes ıarlanduğına dağı *göze ķara şu indüģine* ve şaķıķa ağrısına ve intişārlıģa yavlaķ eyüdü." (TM 47a/D)

iki ķulaķ şiryāni: *göz ķaraluđına* eyüdü." (TM 47a/D)

"baş ve şaķıķa hemişe ađrımaķ göz öñinde siñek gibi görünmek: eger tımār eylemez ise *gözine ķarasađu iner* nişān-dur bu." (TM 40a/D)

Yukarıda bahsedilen renk adı kullanımlarının dışında incelenen metinlerde çeşitli eşya ve madde adlarının kullanımında da renklere yer verilmiştir. Metinlerde geçen bu tür renk adı kullanımlarının örnekleri aşağıdaki gibidir:

béz: Bez. "... ve çörek otın ķurıdup eski *gök bēz* içine koyup yılamak dağı eyüdü." (EM 46a/15)

kibrīt:(Ar.) Kibrit, kükürt.

⁸ Bu konu "Anadolu Sahası İlk Dönem Tıp Yazmalarında Hastalıkların Belirti ve Teşhisinin İfadesinde Renk Adlarının Kullanımı" (7. Uluslararası Kültür ve Medeniyet Kongresi 24-26 Ocak 2020, Şanlıurfa) adlı bildiriye detaylı bir şekilde ele alındığından bu çalışmada sadece birkaç örnek vermekle yetinilmiştir.

“tîlî itmeğiçün *kibrîr-i aşfar*
anuñla kuşt onar dirhem beraber” (TE 334a/8938)

merhem: (Ar.) Merhem.

“diyem *ağ merhemi* ki aşşı yitürür
kurûhı kurudur anı bitürür” (TE 168b/4484)

neft: (Far.) (*ağ neft*, *ğara neft*) Neft yağı.

“*ağ neft* issidür kurudur, dizler ağrısına ve lağva ve fâlic rencine dürticek fâyide
êder” (EM 38a/10-11)

“ve *ğara neft* issidür, yumuşağdur eger fetil êdüp ol nefte bulaşdurup gendüzine
götürünse ne ki uvağ kırt varışa kırar. (EM 38a/13-14)

tîn: (Ar.) Kil, tıbbi kil.

“bu mağra *tîn-i ağmer* berd u yâbis
cırâhâta müdemmil tab‘ a hâbis” (TE 124b/3415)

yâğkût: (Ar.) Yakut taşı.

“*ğızıl yâğkût* ol vesvâsa dâfi‘
dağı hafkân u za‘ f-ı ħalbe nâfi‘” (TE 130a/3562)

“*ğızıl yâğkût* u büssez kehribâdur
ferenc müşk u dağı fâvâniyâdur” (TE 241b/6445)

zâc: (Ar.) Demir sülfat. “zâc issidür, kurudur, ol ki *şaru zâcdur*, yumuşağ
dögeler...” (EM 17b/15); “*ağ zâc* ki dadında birez ekşilik vardur, issidür kurudur, yaş
uyuza müfiddür” (EM 18a/3); “*ğızıl zâc* issidür, kurudur, eger anı yumşaq dögeler...”
(EM 18a/5); “*yeşil zâc* ki rümca aña ħalğandis dêrler” (EM 18a/1)

zırnîğ (*zernîğ*): (Far.) Zırnık, arsenik.

“olur zırnîğ üç nev‘ *ebyâz ağmer*
üçüncisi yigidür *levn-i aşfar*” (TE 94a/2510)

Genel Olarak Renk Kavramını Karşıluyan Sözcükler

Anadolu sahası ilk dönem tıp yazmalarından üçünün incelendiği bu çalışmada ele alınan metinlerde genel olarak renk kavramını karşılamak üzere Farsça kökenli “*reng*”; Arapça kökenli “*levn*” ve onun çoğulu olan “*elvân*” sözcüklerinin kullanıldığı görülmüştür.

“...ol dört nesnedür beñizler ve *renglerdür* ve kişinüñ semüzlügidür ve kişinüñ
yaşıdur.” (TM 21a/1-2)

“evvelki faşıl: *tonları* bildürür ve *rengleri* beyân êder.” (TM 3a/12)

“*evvelki faşıl rengleri ve beñizleri bildürür*. Bilmek gerek âdeminüñ *beñzi ve rengi*
iki sebeble olur...” (TM 21a/3-5)

“havâ-yı bâridile artar ebdân
gey olur hażm u hem hûb olur *elvân*” (TE 25a/590)

“ğamunuñ *levnini* kıldı münevver
ki oldur *ağsen-i elvân* serâser” (TE 60a/1510)

“ger ıssı şu içilür ise zâyid
ider hażmı vü *levni* dağı fâsid” (TE 122a/3334)

“ğatı ıssısı ider cismi kâsid
giderür *levni* ider zihni fâsid” (TE 122a/3338)

Türemiş Renk Adları

ğaraca: Siyahımsı

ğızılca I: Kızılımsı, kırmızımsı

“ar‘ ar serv ağacından bir nev‘ dür ki ħara arduc yemişî gibi yemişî olur, ammâ bu
ğızılca olur, ħabbü‘l-‘ ar‘ ar *ğaraca olur*.” (EM 30b 2-3)

ķaramtuķ: Siyahımsı, karamsı. “ve ĥastanuñ levni *ķaramtuķ olmaķ* ve iriñ tükürmek...” (EM 48b/6) ; “...ve katılığı artar ve *renđi ķaramtuķ olur*.” (EM 55b/1)
ķarasadı: Karamsı, siyaha çalan. “...‘alāmeti oldur ki yüzünüñ renđi *ķarasadı ola* ve gözleri içerü batmış ola...” (EM 43b/14)
ķızılıadı: Kızılımsı. “...ve yüzi renđi dağı *ķızılıadı ola*.” (EM 55a/8)
turuncısıraķ: “sađlarıñ bevli oldur kim ķoyulıķda sıvuķlıķda mu‘tedil ola yıyısı dağı mu‘tedil ola renđi *turuncısıraķ ola*...” (TM 31a/15)
“yaz otları zemistān otlarından yēgrekdür likin gevdesi kiçirek ve renđi *yaşılııraķ olur*.” (TM 56a/D)

Renk Adlarından Türeyen Eylemler:

ağart(d):- Ağartmak, beyazlaştırmak. “...çok ķan almak ādemi tiz ķocaldur ve saçı saķalı tiz *ağardur*.” (TM 46a/2-3)
“...sirkeyile urıcaķ dişler dibleri çirklense *ağardur*.” (EM 16a/13)
“*ağardur kılı* maĥv ider zükāmı sürer ĥayvān sümümün tamāmı” (kebābe: bir tür biber) (TE 114b/3104)
bozart(d):- Bozlaştırmak.
“...ve göze şuinicek ki *bozarda* āña fāyide eyler.” (EM 38a/11)
ķarar:- Kararmak. “...ve ol çıban yeri *ķararsa* birez ĥamiri fetil gibi eyleyeler...” (EM 22b/8)
ķarart(d):- Karartmak. “...şol ķadara ķaynadalar ki göyüne, saçı saķalı *ķarardur*.” (EM 36a/3)
şarart(d):- Sarartmak. “bilgil ki cimā‘ isrāfıla eylemek *beñzi şarardur*.” (EM 63a/1)

Renkleri Belirtmek İçin Kullanılan Sözcükler

İncelen metinlerde renkleri belirtmek için 80 farklı sözcük veya sözcük grubu kullanılmıştır. Bu sözcüklerden 6 tanesi (aķ, kıızıl, şaru, şarulıķ, yeşil, reng) her üç metinde de geçmekteyken; 9’u [TE, TM]’de; 4’ü [EM, TM]’de; 1’i [EM, TE]; 31’i sadece [TE]; 24’ü sadece [TM]; 5’i sadece [EM]’de geçmektedir. *Tervihü’l-Ervâh*’ta renklerle ilgili 47 farklı sözcük kullanılmışken bu sayı *Tuhfe-i Mübârizi’de* 43; *Edviye-i Müfredede*’de ise 16’dır. Sözcüklerden 28’i Türkçe; 27’si Arapça; 16’sı Farsça; 3’ü Farsça/Türkçe; 4’ü Türkçe/Farsça; 1’i Farsça/Türkçe/Farsça; 1.Fransızcadır.

aĥmer: (Ar.) kırmızı, kıızıl [TE]
aĥzar: (Ar.) yeşil [TE]
aķ (ğ): ak, beyaz [EM, TE, TM]
aķçıl: beyazımsı [TM]
aķlıķ: (aĥlıķ, aĥlıĥ, aĥlıĥ) aķlıķ, beyazlıķ [TE, TM]
ala: alaca, karışık renkli [TM]
aşfar: (Ar.) sarı [TE]
āsmāni: (Far.) açık mavi renk [TM]
aşķar: (Ar.) koyu al, koyu kırmızı [TM]
beyāz: (Ar.) beyaz, ak [TE, TM]
beyz: (Ar.) beyaz [TE]
beyza: (Ar.) daha ak, çok beyaz [TE]
beyziyye: (Ar.) beyaz [TE]
boz: boz renk [EM]
ebyāz: (Ar.) pek beyaz, pek ak [TE]
ebrī: (Far.) alaca, alacalı [TM]
elvān: (Ar.) renkler [TE]
esmer: (Ar.) esmer, siyaha çalan buđday renđi [TE]

esved: (Ar.) kara [TE]
eşheb: (Ar.) gri [TE]
eşhel: (Ar.) koyun gözlü, ela gözlü [TE]
eşkar: (Ar.) al renkli [TE]
fustuķi: (Ar.) fıstıki, sarımtırak, açık yeşil [TE, TM]
gök: yeşil; mavi renk [EM, TM]
gökce: yeşil [TE]
göklük: yeşil ya da mavi olma [TM]
gül-gün: (Far.) gül renkli [TE]
gül-reng: (Far.) gül renkli [TE]
humret: (Ar.) kırmızılık, kızılık [TE]
isfız: (Far.) ak, beyaz [TE]
şalay rengi: (T. Far.) gümüş beyazı rengi [TM]
şan rengi: (T. Far.) koyu kızıl, kanın rengi [TE, TM]
şara: kara, siyah [TE, TM]
şaraca: siyahımsı [EM]
şara kızıl: koyu kızıl, karaya çalan kızıl [TM]
şara kızılşağı: koyu kızılımsı renk [TM]
şaralık, şaraluk: karalık, siyahlık [TE, TM]
şaramtuķ: siyahımsı, karamsı [EM]
şarasağı: karamsı, siyaha çalan renk [EM, TM]
şara yaşıl: siyaha çalan koyu yeşil [TM]
şara yaşılşağı: koyu yeşilimsi [TM]
şıpşızıl (şıpşızıl): her yanı kızıl, çok kızıl [TE, TM]
kızıl: kızıl, kırmızı [EM, TE, TM]
kızılca: kızılımsı, kırmızımsı [EM]
kızılılık: kızılık, kırmızılık [TE, TM]
kızılşağı: kızılımsı, kırmızımsı [EM, TM]
koyuķızıl: koyu kızıl renk [TM]
kümüdet: (Ar.) morluk [TE]
kürāşi: (Ar.) açık yeşil [TE, TM]
lāciverd (lāziverd): (Far.) lacivert [TE]
levn: (Ar.) renk [EM, TE]
nilı: (Far.) çividi, mavi [TE]
nār renglü: (Far. T.) nar renginde olan. [TM]
nārenci: (Far.) turuncu, turunc renginde [TM]
nebtı: (Ar.) saman renginde olan [TM]
ötrüci: (Ar.) turuncu [TE]
pazu rengi: (T. Far.) paşı renginde olan, yeşil [TM]
penbe: (Far.) pembe [TE]
remādi: (Ar.) kül renginde olan [TE]
reng: (Far.) renk [EM, TE, TM]
renglü: (Far. T.) herhangi bir rengi olan, renkli [TM]
reyhāni: (Far.) reyhan renginde, mor [EM]
şaman rengi: (T. Far.) soluk sarı renk, saman sarısı [TM]
şaru: sarı [EM, TE, TM]
şaruluk(ğ): sarılık, sarı renk [EM, TE, TM]
sebz: (Far.) yeşil [TE]
sevād: (Ar.) karalık, siyahlık [TE]
şiyāh: (Far.) kara [TE]
şıfret: (Ar.) sarılık, sarı renk [TE]

şarâbi: (Ar.) şarap rengine olan [TE]
şehlâ: (Ar.) ela göz, koyu mavi göz [TE]
ton: (Fr.) bir rengin koyuluk veya açıklık derecesi [TM]
turunç kabı rengi: (Far. T. Far.) turunç kabuğu rengine olan, turuncu [TM]
turuncî: (Far.) turuncu renk [TM]
turuncısırak: (Far. T.) turuncumsu [TM]
yeşil (yaşıl): yeşil [EM, TE, TM]
yaşillık: yeşil olma, yeşillik [EM, TM]
yaşılsağı: yeşilimsi [TM]
zencârî: (Far.) bakır pası rengine, bakır yeşili [TE]
zerd: (Far.) sarı [TE]

Eylem Adı

Metinlerde renklerle ilgili adların yanı sıra kullanılan eylemler şu şekildedir:

ağart-(d): Ağartmak, beyazlaştırmak [EM, TE, TM]

bozart(d)-: Bozlaştırmak, ağartmak [EM]

karar-: Kararmak [EM]

karart(d)-: Karartmak [EM, TE]

kızart-: Kızarmak [EM]

şarart(d)-: Sarartmak [EM]

Sonuç

Anadolu sahası ilk dönem tıp yazmalarında kullanılan renk adlarının incelendiği bu çalışmada İshâk Bin Murâd'ın *Edviye-i Müfredê*, Ahmedî'nin *Tervîhü'l-Ervâh* ve Hekim Bereket'in *Tuhfe-i Mübârizi* adlı eserleri ele alınmıştır. Öncelikle ilgili eserlerdeki renk adları farklı kullanım alanları da gözetilerek taranmıştır. Tarama sonucunda tespit edilen sözcükler çeşitli başlıklar altında incelenerek örneklendirilmişlerdir. Yapılan inceleme sonucunda dönemin tıp anlayışına hâkim olan mizaç teorisinin de etkisiyle renklerin eski dönem tıp metinlerinde aktif bir şekilde kullanıldığı görülmüştür. Bu anlayışa göre kanın baskın olması durumunda vücut rengi kırmızıya yakın; safranın baskın olması durumunda sarıya yakın; balgamın baskın olması durumunda beyaza yakın; sevdanın baskın olması durumunda ise donuk özellikler göstermektedir. Mizaç unsurlarından birinin baskınlığıyla açıklanan bu sıkıntıların belirtileri sadece vücut/cilt rengineki değişikliklerle sınırlı değildir. Bunun yanı sıra kişilerin göz, idrar, dışkı, ter ve çeşitli vücut salgılarında meydana gelen renk değişiklikleri dönemin hekimleri tarafından gözlemlenmekte ve karşılaşılan sağlık sorunları bu belirtiler sayesinde çözümlenmeye çalışılmaktadır. Mizaç unsurlarının dengede olmaması durumunda kişi baskın olan unsurla ilişkilendirilen rengi rüyasında bile görebilmektedir. Örneğin bünyede kanın baskın olması durumunda rüyada kızıl nesnelere görülürken, safra baskınlığında sarı nesnelere görülmektedir. Renklerin eski dönem tıbbındaki bu etkin ve işlevsel kullanımı doğal olarak tıp metinlerine de yansımıştır.

Sağlık sorunlarının teşhisinin yanında önerilen tedavilerde de renk adları sıklıkla kullanılmıştır. Eski dönem tıbbında hastalıkların tedavisinde genellikle bitkilerden ve çeşitli karışımlardan yararlanılmıştır. Renkler yine gerek bu bitkilerin adını oluşturan sözcüklerde, gerekse bir bitkinin farklı türleri belirtilirken kullanılmışlardır. Renk adlarının belirtilen bu kullanım alanlarının yanı sıra hastalık adlarında ve metin içinde çeşitli durumlarda etkin bir şekilde

kullanıldığı saptanmıştır. Renklerle ilgili bu kullanımlarda temel renklerin yanı sıra özellikle idrar konusunun ele alındığı bölümlerde dönemin tıbbında çok geniş bir renk yelpazesinin kullanıldığı görülmüştür. Genel olarak kullanılan renklerin dışında “*nâri: bu reng od gibidür; turunci: turunç kabı rengi gibidür; fuştuķi: bu bevl fuştuķi rengine benzer şaruyıla yaşıl arasındadır*” gibi somutlaştırmalara gidilerek ilgili renklerin tam olarak anlaşılması sağlanmaya çalışılmıştır.

Çalışma kapsamında incelenen tıp konulu bu üç metinde renkleri belirtmek için 80 farklı sözcük veya sözcük grubu kullanılmıştır. Bu sözcüklerden 6 tanesi (aç, kızıl, şaru, şaruluk, yeşil, reng) her üç metinde de geçmekteyken; 9’u Tervihü’l-Ervâh ve Tuhfe-i Mübârizî’de; 4’ü Edviye-i Müfrede ve Tuhfe-i Mübârizî’de; 1’i Edviye-i Müfrede ve Tervihü’l-Ervâh’ta; 31’i sadece Tervihü’l-Ervâh’ta; 24’ü sadece Tuhfe-i Mübârizî’de; 5’i sadece Edviye-i Müfrede’de geçmektedir. Tervihü’l-Ervâh’ta renklerle ilgili 47 farklı sözcük kullanılmışken bu sayı Tuhfe-i Mübârizî’de 43; Edviye-i Müfrede’de ise 16’dır.

Saptanan bu sözcük veya sözcük gruplarından 28’i Türkçe; 27’si Arapça; 16’sı Farsça; 3’ü Farsça/Türkçe; 4’ü Türkçe/Farsça; 1’i Farsça/Türkçe/Farsça; 1’i Fransızca’dır.

KAYNAKÇA

Yazılı Kaynaklar

- Adivar, A. A. (1943). *Osmanlı Türklerinde ilim*. İstanbul: Maarif Matbaası.
- Bayraktar, N. (2017). Türkiye Türkçesinde biçim anlam ve kavram boyutunda mavi. *Renk Kitabı*. (Ed. Emine Gürsoy Naskali), 167-176. İstanbul: Kitabevi.
- Bayraktar, N. (2014). Türkçe yeşil renk adının biçim, anlam ve kavram alanına tarihsel bir bakış. *Journal of Language and Linguistic Studies*, 10 (1), 179-193.
- Canpolat, M. (1973). XIV. yüzyılda yazılmış değerli bir tıp eseri Edviye-i Müfrede. *Türkoloji Dergisi*, 5 (1), 21-49.
- Canpolat, M. – Önler, Z. (2007). *Edviye-i Müfrede*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Derin, A. (1987). *Tuhfe-i Mübârizî (metin-gramer notları-sözlük)*, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Doğuer, B. E. (2017). Renklerin idrar tahlilinde kullanımına tarihî bir tıp kitabından örnekler. *Renk Kitabı*, (Ed.: Emine Gürsoy Naskali), 193-200. İstanbul: Kitabevi.
- Doğuer, B. E. (2013). *Hekim Bereket Tuhfe-i Mübârizî-Metin-sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Erdağı, B. (2000). *Tuhfe-i Mübârizî (İnceleme-metin-sözlük)*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi.
- Gabain, A. von (1968). Renklerin sembolik anlamları. (Çev.: Semih Tezcan), *Türkoloji Dergisi*, 3 (1), 107-113.
- Kaymaz, Z. (1997a). Türkiye Türkçesi ağızlarında renk bildiren kelimelerin kullanılışı ve sistematigi. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 45, 251-341.
- Kaymaz, Z. (1997b). Eski Anadolu Türkçesinde renk bildiren kelimeler ve teşkilleri. *Millî Kültür Araştırmaları*, 50. *Kültür ve Sanat Yılında Dr. Mehmet Önder’e Armağan*, 303-315, Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Küçük, S. (2010a). Tarihî Türk lehçelerinde renk adlandırmaları. *Turkish Studies*, 5 (1), 556-577.
- Küçük, S. (2010b). Türkiye Türkçesinde renk adları ve özellikleri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3 (10), 420-427.

- Naskali, E. G. (Ed.) (2017). *Renk kitabı*. İstanbul: Kitabevi.
- Önler, Z. (2004). XIV.-XV. yüzyıl metinlerinde Türkçe bitki adları. *Kebikeç*, 18, 273-301.
- Önler, Z. (1998). XIV-XV. yüzyıl Türkçe tıp metinlerinin dili ve söz varlığı. *Kebikeç*, 3 (6), 157-168.
- Özer, O. (1995). Ahmedî, *Tervihü'l-Ervah, giriş-metin-dizin*, Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Tekdemir, Z. U. (2000). *Hekim Bereket Tuhfe-i Mübârizî metin-inceleme*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Topaloğlu, A. (2007). *Renk*. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 572-575. Ankara.

Elektronik Kaynaklar

URL-1: "TDK Türkçe Sözlük". <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim: 10.02.2020)